

מאמרות, דברות ומכות

בספרו 'שפת אמת' (וארא, תרל"ו) כותב רבי יהודה אריה לייב אלטר (1847-1905) הרבי השני בשושלת חסידות גור: "חכמים יגידו ושמענו מרבותינו ז"ל כי יציאת מצרים היה תיקון כל מעשה בראשית. וכלל הדברים שבאמצעות עשר מכות נתקנו עשרה מאמרות ונעשה אחר כך עשרת הדברות". אנסה להסביר קטע זה תוך שאני מתעלם באופן חלקי מהרקע החסידי-קבלי שלו. נתחיל בהבנת המונחים שבקטע.

לא עשר המכות הנופלות על מצרים עליהן מדובר בפרשתנו, ולא עשרת הדברות, זקוקים להסבר. לא כך, הביטוי 'עשרה מאמרות'. מקורו בפרקי אבות (ה, א): "בְּעֶשְׂרֵה מַאֲמָרוֹת נִבְרָא הָעוֹלָם". דברים אלה מתייחסים לפרשה הראשונה בתורה בה מתוארת הבריאה על ידי החזרה בביטוי 'ויאמר': "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי אוֹר, וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יִקְוּ הַמַּיִם, וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תִּדְשָׁא הָאָרֶץ, וכך הלאה. המקובלים זיהו את המאמרות עם הספירות: חכמה, בינה, חסד, גבורה וכו'. בפירושו הפילוסופי 'עקדת יצחק', מזהה ר' יצחק עראמה, את המאמרות עם הקטגוריות של אריסטו: עצם, כמות, איכות, יחס, מקום, אקטיביות ופסיביות וכו'. הצד השווה שבכל הביאורים הוא שהמאמרות נתפסות כמנסות לתאר את המטווה היסודי של העולם, את שלד המציאות.

ברשימתי לפרשת 'אחרי מות' לפני כשלוש שנים, הרהרתי על הבחנתו הפילוסופית של עמנואל לוינס, המנוסחת בצרפתית בהבחנה בין le dire לבין le dit. פיתחתי אז את האינטואיציה לפיה הבחנה זו משקפת את ההבדל שבין 'וַיִּדְבֵּר' לבין 'לֵאמֹר' בעברית. 'לאמר' או 'ויאמר' מציין מידע המועבר בדיבור, בעוד ש'וידבר' מתייחס לעצם הקשר הנוצר על ידי הדיבור בין שני בני אדם. נראה היה לי שהשפה העברית רגישה להבדל זה. אנו יכולים לומר 'אָמַר ל-' אבל לא 'אמר עם'. לעומת זאת 'דיבר עם-' הוא ביטוי תקני. הפועל 'דבר' מאפשר את ההדברות: "אָז נִדְבְּרוּ... אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ" (מלאכי א, טז). כשלפני כמה ימים הכנתי רשימה זאת, מצאתי שעל הבחנה זאת עמד כבר רבי שמואל בורנשטיין, האדמו"ר השני מסוכצ'וב ("שם משמאל", חלק המועדים – ערב יום הכיפורים, תרפ"א). הוא מביא בשם אביו רבי אברהם, בעל האבני נזר: "ובטעם שינוי הלשונות שאלו נקראו 'מאמרות' ואלו 'דברות'... ד'מאמר' שייך אפילו בלי חיבור לשומע המאמר, אבל דיבור הוא חיבור בין המדבר לשומע, ועל כן יש בלשון לומר 'ראובן דיבר עם שמעון', היינו שהדיבור חיברם כהוראת מלת 'עם', אבל אין בלשון לומר 'ראובן אמר עם שמעון' אלא 'אמר לשמעון' או 'אל שמעון'". עכשיו אנו יכולים להשלים את התמונה. בעשרה מאמרות נברא העולם. על עשרת הדברות מושתתת החברה האנושית. ה'אמירה' מבטאת ריחוק, ריחוק מהקב"ה, ה'דיבור' – קרבה. מתוך כך מבינים אנו עתה את המתח שבין המאמרות לבין הדברות.

המאמרות מתארים את מצוי, את העולם כפי שהוא לפנינו, הטבע, הקוסמוס. הדברות הם הבסיס לאתיקה ומתארים את הראוי. לפי השם משמואל' המעבר בין הריחוק לקירוב בא לידי ביטוי בעשרת ימי תשובה, במעבר מראש השנה, יום הרת העולם המסמל את הבריאה, ליום הכיפורים, יום שלפי המסורת נתנו בו שוב הדברות, לאחר שהלוחות הראשונים נשברו בעקבות חטא העגל.

אסור לנו למחוק את ההבחנה בין המצוי לרצוי. אין אנו יכולים ללמוד מוסר מהטבע כי בטבע שולטים חוקי הגיוגל או אולי חוקי הים בו הדג הגדול בולע את הדג הקטן. המאמרות הן אדישות לגורל האדם. הטבע עיוור. מכאן הטרגדיה הגדולה, המאמרות זקוקות ל'מכות', ובלשון החסידית המעודנת יותר ל'תיקון'. עלינו ל"תקן" את הטבע. אנו עושים זאת מאז ראשית האנושות. קודם כל על ידי פעולות האדם שאילפו את הצמחים ואת החיות. המקרא מתאר זאת על ידי פעולתם של קין והבל. היה זה מבוא לתיקונים טכנולוגיים מרחיקי לכת, המתוארים כיצירתם של קין הבונה עיר לבנו חנוך, ושל יבל, יובל ותובל קין, המפתחים את הטכנולוגיה והאמנות. האדם אילף את הטבע, ולדעת מבקרים רבים כבש את האדמה לפעמים בצורה בלתי נאורה.

אולם אנו חייבים לתקן את הטבע במשמעות נוספת. האדם אילף את הטבע, אך ההיסטוריה עדה לתהליך הפוך. המאמרות כבשו את עולמו של האדם, והפכו את החברה לגיוגל. זאת תופעה היסטורית מדהימה. האדם שניצח במלחמה נגד הטבע, הובס במלחמה לתיקון החברה ולהשלטת סדר מוסרי באנושות. הדברות הובסו על ידי המאמרות. אחד הביטויים הטרגיים לתבוסה זאת הוא שעבוד האדם, שמצרים סמל לו. האדם שעל ידי רשת השקיה הפך אדמה שסירבה להכניס אורחים לבית, הפך את הבית ל'בית עבדים'. 'בית עבדים', לא רק לעברים. נבנה כאן בית שהמבנה שלו התקיים על בסיס העבדות. הבניינים המפוארים ששרדו עד היום מקסימים את תיירי העולם, שאינם רואים את כתמי הדם, היזע והדמעות שבאבנים. לא סתם חשב נפוליאון כשהגיע למצרים, שמפסגת הפירמידות מברכים אותו ואת צבאו אלפי שנות היסטוריה. אמנם כן, המאמרות השליטו חוקי גיוגל על העולם, וקבעו את מהותה של התרבות האנושית. כנגד המציאות הזאת יש להתקומם, כדי לשחרר את הדברות.

המכות הופכות את המאמרות לדברות. המדרש (שמות רבה ל, ג) מצביע על כך שפרשת עשרת הדברות מוקפת משפטים מכאן ומכאן, פרשת מינוי השופטים בפרשת יתרו מצד אחד, ופרשת משפטים מהצד השני. המדרש משווה עובדה ספרותית זאת לתופעה נפוצה ברחובות האימפריה הרומאית: מטרונה, אשת אצולה, מהלכת בעיר כששומרים חמושים מכאן, ושומרים חמושים מכאן. "באיזה נתיב אני מהלכת?" שואלת התורה, המייצגת כאן את עשרת הדברות, והיא עונה "אהלך בדרכן של עושי צדקה בתוך נתיבות משפט. התורה באמצע ודינין מלפניה ודינין מאחריה".

הנביא ירמיהו (ט כב-כג) מדבר על שלושה הישגים בהם מתהללים בני האדם: חכמה, גבורה ועושר. ירמיהו שם בפני האנושות אלטרנטיבה: "בְּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל הַשָּׂכֵל וְיִדְעַ אֹתִי כִּי אֲנִי ה' עֹשֶׂה חֶסֶד מְשֻׁפָּט וְצִדְקָה בְּאֶרֶץ", והוא מסיים "כִּי בְּאֵלֶּה חִפְצֵי נַאֲם ה'". באחד הפרקים הנועלים את ה'מורה נבוכים' (ח"ג נג) מפרש הרמב"ם את שלושת המושגים, 'חסד ומשפט וצדקה', אליהם הוא מוסיף את ה'צדק'. הצדק מתייחס לחובה לתת לכל אדם מה שמגיע לו, למשל לשלם לשכיר שכר הוגן ולא לאחר בתשלומו. ב'צדקה' אנו הולכים אל מעבר לצדק, מעבר להסכמים עליהם אנו חתומים. אולם אז, אנו עושים צדק עם עצמנו, עם הרבדים האצילים ביותר של אישיותנו. מכאן נולד החסד, הנתינה למי שאינו זכאי לכך. כולנו חיים מהחסד, חסדו של הקב"ה שברא את העולם ואותנו למרות שלא היה לו כל חובה לעשות זאת: "עוֹלָם חֶסֶד יִבְנֶה" (תהילים פט, ג).

עתה הגענו להסבר המושג משפט. לעומת הצדק שהוא מושג "מחלק" (דיסטריבוטיבי בלע"ז), המחלק בצורה הוגנת משאבים, המשפט יוצר את המימד הפלילי, הוא גומל (רטריבוטיבי). דרך המשפט, מגיבה החברה למעשיו של האדם: "כִּי אֶתֶּה תִּשְׁלַם לְאִישׁ כְּמַעֲשָׂהוּ" (תהילים סב, יג). כך כותב הרמב"ם, בלשון תרגומו הקלאסי של שמואל אבן תיבון: "אבל מלת 'משפט' היא לשון במה שראוי על הנדון - יהיה זה חסד או נקמה". המילה העברית 'נקמה' הפכה למילת גנאי. אך היא מבטאת את ההכרח המגונה, אך למרות זאת הכרח, להשתמש בעונשים כדי להרתיע ולהציל את החברה ואת העולם. מאויבים חיצוניים, אך גם מיסודות פנימיים ההורסים את חייהם של תושבים תמימים, בשדות מרעה וברחובות הערים.